

*Київський університет
імені Тараса Шевченка*

*СОЦІОЛОГІЯ.
ПСИХОЛОГІЯ.
ПЕДАГОГІКА*

Випуск 6

ВІСНИК

- К., 1997. 10. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: модели психологического развития. - К., 1992. 11. Степанов С.Ю. Похмелькина Г.Ф. Колошина Т.Ю. Фролова Т.В. Принципы рефлексивной психологии педагогического творчества // Вопр. психологии. - 1991. - N 5. 12. Степанский В.И. Свойства субъектности как предпосылка личностной формы общения // Вопр. психологии. - 1991. - N5. 13. Хейдметс М. Социально-психологические факторы формирования пространственной структуры жилой среды: Автореф. дис.... канд. психол. наук. - М., 1989. 14. Черноушек М. Психология жизненной среды. - М., 1989.

The successive developing of action structure gives us an opportunity to investigate the conformity of studying and changing the world outlook investigation prescription of a personality at the reality of her or his own life; The conversion of the world outlook investigation prescription with the aim to organize her or his studying and bringing up has an action character and the following structure: 1) the situation; 2) the motivation; 3) the action; 4) the consequence/post action; 5) the canon.

Надійшла до редколегії 12.05.98

І.В. Нікітіна, асп.

ДИНАМІКА ПРОЦЕСУ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРІ ЛЮДИНИ

Докладно розкривається проблема самовизначення особистості відносно сутності людини як суб'єкта становлення та буття у рамках гуманістичної психології. Поняття людської особистості та сутності подаються як різні (за джерелами, мотивацією, суттю) психічні інстанції. Тут виділяються головні параметри індивідуально-психологічного простору самовизначення особистості як суб'єкта психологічної активності, а також їх взаємозв'язок та значення для самореалізації людини. Драма взаємовідносин між особистістю та сутністю людини в процесі становлення та буття залежить від її суб'єктивного досвіду, цілісної, стійкої "Я-концепції", життєвих перспектив та, головним чином, від конвергенції сенсу "Я" та сенсу "Буття".

Ідеї самовизначення, самореалізації, індивідуального покликання є дуже близькими українській ментальності. Усім відомий поклик Г.Сковороди до саморефлексії, самоосяження, до пошуку "сродної" праці, внутрішніх сил для реалізації власної місії у світі. Дослідники психології нації зазначають, що "формування цілісного українського національного характеру тільки починається", оскільки довгий час він складався під впливом різних соціально-історичних, політичних, культурних, релігійних, мовних та інших факторів [2, с.146]. В умовах розбудови власної держави, переоцінки ролі особистості, еліти в розвитку суспільства, розширення простору свободи вибору себе та власного життя проблема самовизначення людини набуває особливо актуального звучання.

Аналіз психологічної літератури свідчить, що теоретичне вирішення вказаної проблеми ще не сформувалося в єдину загальноприйнятну науково-дослідницьку концепцію. Довгий час психологи (Б.С.Братусь, М.Р.Гінзбург, Є.І.Головаха, І.С.Кон, А.В.Мудрик, А.В.Петровський, М.С.Пряжников, В.Ф.Сафін, М.Х.Тітма та ін.) вивчали процес самовизначення особистості відносно соціуму як соціальну детермінацію, або самодетермінацію, яка зумовлювалася зовнішніми факторами розвитку. Питання було лише в тому, хто цим керує. Досліджувалося різноманіття форм самовизначення (професійне, соціальне, колективістське, особистісне, життєве, моральне, сімейне, релігійне, навчально-діяльнісне тощо) як відображення соціальних ролей та функцій особистості. Отже, за різних підходів розглядалися зміст, детермінанти, засоби, структура, критерії самовизначення особистості, унаслідок чого вивчення механізму цього процесу було неможливим. Сучасний рівень розвитку науки, суспільства, людини потребує більш глибокого та перспективного погляду на цю проблему з позиції активності самого суб'єкта життєдіяльності. Прийшло розуміння того, що самовизначення перш за все залежить від внутрішніх детермінант розвитку, необхідним є його вивчення на рівні індивідуальності залежно від сутнісних сил людини. Проблема сутнісного самовизначення як духовного становлення особистості, її вплив на вибірковість сприйняття зовнішніх дій, що забезпечує неповторність життєвого шляху, унікальність кожної людини не має належного відображення у психологічній літературі. Онтологічне дослідження процесу самовизначення людини являє собою значний теоретичний інтерес для поглибленого розуміння специфіки особистісного розвитку. Проблема зустрічної (зовнішньої та внутрішньої) детермінації процесу самовизначення особистості, на якій у свій час робив наголос І.С.Костюк [3], має глибоке теоретичне значення для розуміння справжньої єдності індивідуального та суспільного, для подолання традиційного відчуження зовнішнього та внутрішнього світу людини. Окреслена проблема має широке прикладне значення у тій мірі, у якій дозволить зрозуміти психолого-педагогічні механізми самовизначення особистості, оптимізувати самореалізацію на різних вікових етапах, у тому числі під час навчання у вузі.

Студентські роки - це період інтенсивного розвитку особистості, чутливий для сутнісного самовизначення. Але факти свідчать про інфантилізм, песимізм, агресію, безвідповідальність, асоціальну поведінку. У 1996 р. автором проводились соціально-психологічні дослідження серед студентів Українського державного університету харчових технологій. Результати свідчать про те, що 81% студентів знаходяться у стані високої тривожності, 63% - мають низьку самооцінку, 79% - переживає негативне ставлення до себе. Тобто немає справжнього самовизначення, пов'язаного із позитивним самовідношенням та прийняттям себе суб'єктом власного розвитку та життя.

Самовизначення - це реальність, з якою людина стикається на кожному кроці життя, і в той самий час воно залишається фантомом - "річчю у собі", тому що про індивідуальний простір його здійснення відомо мало.

© І.В. Нікітіна, 1998

Ми досліджуємо проблему сутнісного самовизначення молоді в межах гуманістичної парадигми з позицій суб'єктно-генетичного підходу до розвитку особистості. У цій філософсько-психологічній моделі людина визнається суб'єктом (від народження), автором та виконавцем власного життєвого проекту. Потреба у самовизначенні, самоактуалізації реалізується самою людиною шляхом цілеспрямованої взаємодії з природним, соціальним та психологічним оточенням, яке відіграє роль зовнішніх факторів, але не детермінант, не причини особистісного розвитку. Людина несе власну відповідальність за себе та своє життя. Теоретичне обґрунтування психології вчинку започатковано в працях С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, М.М.Бахтіна, М.О.Бердяєва, Г.С.Костюка, В.А.Роменця та ін. Сьогодні ці питання розробляють В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Т.С.Кириленко, І.П.Маноха, М.Н.Корнев, О.В.Киричук [6].

Психологічні формули розвитку С.Л.Рубінштейна "зовнішнє через внутрішнє" та О.М.Леонтьєва "внутрішнє через зовнішнє" у межах суб'єктно-генетичної парадигми переростають у науковий принцип саморозвитку особистості: "Внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє й тим самим змінює себе та зовнішнє" [8]. Цей новий рівень розгляду проблеми самовизначення особистості знімає зазначені суперечності її розвитку.

Процес самовизначення людини ми досліджуємо у зв'язку з проблемою "зовнішнього та внутрішнього Я" людини: Особистості та Сутності. Йдеться про самовизначення людини як процес конструювання рубежів власного "Я", як самопоходання, яке штовхає за межі власної "Самості", про самовизначення як розв'язок суперечностей "зовнішнього та внутрішнього Я" на користь останнього в реальному суспільстві.

"Зовнішнє Я" людини перебуває у плані феноменів, становлення. Воно пов'язано із засвоєнням суспільної сутності, з прийняттям індивідуумом вироблених суспільством соціальних функцій та ролей, соціальних норм та правил поведінки, з формуванням вмінь будувати відносини з іншими. Процес розвитку "зовнішнього Я" людини - це процес формування базової особистості, яка першокласно функціонує у соціальній спільності, повністю адаптована до оточуючого середовища. Особистість являє собою сукупність мотиваційних відношень суб'єкта до об'єктивної дійсності. Це область потенційного розвитку суб'єкта. Вона оточує "Самість" (індивідуальність) людини, осередком якої є сутність ("essence", "In-се") [5], та відокремлює її від області об'єктивного змісту. Реально існуюча особистість складається з трьох типів емпіричних зон: а) когнітивно акцентуєваних мотиваційних відношень. Це "Персона" - зона психологічних захистів людини; б) афективно акцентуєваних мотиваційних відношень. Це "Тінь" - зона психологічних проблем людини; в) гармонійних мотиваційних відношень. Це "Лик" - зона психологічних актуалізацій [7]. Мотиваційні відношення першого та другого типу - це "зовнішні мотиви" розвитку особистості. Мотиваційні відношення третього типу - це "внутрішні мотиви", саме вони є основою становлення людини як суб'єкта життєдіяльності, як індивідуальності. Це побудова меж власної, унікальної сутності для виокремлення її із спільності та одночасно вихід її за власні межі, прорив до "Універсуму". Індивідуальність - це глибина особистості, це зустріч із собою, із собою як іншим, що не збігається тепер вже ні з самим собою, ні з іншими за основним змістом минулого життя. Вона передбачає тотальну рефлексію свого життя, інверсію у глиб себе, внутрішній діалог з самим собою, вихід в унікальну власну дійсність. Набуваючи власної сутності, індивід з безлічі соціальних ролей та функцій, сукупності зв'язків та відношень з іншими, виділяє своє власне, робить його абсолютно ціннісним змістом свого справжнього "Я". Це авторство власного життя та себе самого. Індивідуальність реалізується як суб'єктність (діюче суб'єктивне) людини. Розкриття осередку суб'єктної активності (сутності), яке виявляється у формі вчинку самовизначення, полягає у постійному змінюванні співвідношення між "зовнішнім та внутрішнім Я" реально існуючої особистості; від переважаючої спрямованості "зовнішнє через внутрішнє" до все більшого домінування тенденції "внутрішнє через зовнішнє" тобто з розвитком суб'єктності людина поступово звільняється від зовнішньої детермінації та підіймається до власної сутності [8].

З позиції суб'єктно-генетичного підходу до розвитку особистості самовизначення виступає як вчинок вибору мотивів. "Самовизначитись - означає теоретично відповісти собі на запитання: "Хто Я є?", "Що Я хочу?", "Що Я можу?" і практично пересвідчитись у правильності цих відповідей. Йдеться про відкриття через самопізнання своїх загальнолюдських, особливих та індивідуальних властивостей, якостей, про з'ясування глибинних потягів і спрямувань своєї душі, про оцінку своїх можливостей і здібностей" [6, с.43].

У гуманістичній парадигмі психологи відрізняють мотивацію "Становлення" та мотивацію "Буття", пов'язану з потребами розвитку, самоактуалізації. Потреби дефіциту (безпека, любов, певний соціальний статус) - це родові потреби, вони притаманні, за А.Маслоу, усьому людству [4, с.50-51]. Їх має бути задоволено в ім'я збереження здоров'я та безпеки людини, і це залежить перш за все від оточуючих, від соціальної адаптації. У такий період людина прагне орієнтуватись на інших, відповідати їх вимогам, добиватися їх схвалення, здійснювати рольове самовизначення (самодетермінацію). Цей процес протікає за рахунок зміцнення, розгортання особистісної оболонки, як трансляція себе світові, іншим людям як велику та власну "Персону". Самовизначення реалізується як самоототожнення із "Персоною". Відповіддю на питання "Хто Я?" буде перелік соціальних за своєю суттю ролей, позицій, функцій: "чоловік", "батько", "студент" тощо. При цьому сутність майже поглинається оболонкою, стає недосяжною.

Потреба у саморозвитку, самоактуалізації "запускає" процес сутнісного самовизначення, який насамперед залежить від внутрішнього потенціалу особистості, як прояв інтенції бути самою собою. Людина відмовляється від зовнішніх "фасадів", розширює зони актуалізації. "Внутрішнє та зовнішнє Я" вступають у гармонійні мотиваційні відношення, які передбачають пасивність першого та активність другого. Потреба у самозадоволенні переважає потребу у схваленні з боку інших.

Сутність звільняється з-під контролю особистості, її володарювання, розкривається, набирає силу, стає "господарем" розвитку. Створюється цілісне та інтегроване "Я".

Розвиток сутності та визначення її рубежів можливі лише за умови зрілості особистості. А.Маслоу пише: "Головні (дефіцитні) потреби та потреби самоактуалізації не суперечать одне одному так само, як дитинство не суперечить зрілості. Одне переходить в інше і є його обов'язковою умовою" [4, с.51]. Так само рольове самовизначення (самодетермінація) передусь сутнісному самовизначенню. Ці процеси з взаємообумовленими

та взаємопроникними. Це самовизначення "вшир" та самовизначення "углиб". Під час їх перетину розкривається нескінченне у скінченному, унікальність прямує до "Універсуму".

Отже, процес самовизначення людини полягає у безперервному, самостійному пошуку рубежів її "внутрішнього та зовнішнього Я", у постійній зміні співвідношення між ними - від переважаючої спрямованості "зовнішнє через внутрішнє" до домінування тенденції "внутрішнє через зовнішнє" та встановленні між ними гармонійних мотиваційних відношень. Результатом здійсненого самовизначення є самоотождення людини із власною сутністю та позитивне самоставлення.

Поняття самовизначення вкочас наявність не тільки самого процесу та включеного у нього суб'єкта, але й деякого простору, в якому самовизначення відбувається [9]. Ми вивчаємо процес сутнісного самовизначення особистості, який відбувається в індивідуально-психологічному просторі чотирьох вимірів: "Я - минуле" (кількісна характеристика); "Я - теперішнє" (якість); "Я - майбутнє" (глибина), "Я - смисл" (освітленість).

"Я - минуле" містить в собі суб'єктний досвід особистості (ціннісний, рефлексивний, операційний, комунікативний), систему спонукань та стимулювання особистості, окреслює рубежі та характер саморозвитку, обумовлює успіх його у теперішньому часі, забезпечує впевненість або підриває майбутнє. "Я - теперішнє" вкочас систему знань про себе (характер, здібності, потреби) та про Світ, систему саморегуляції, систему способів самореалізації у житті і способів саморозвитку, систему самовідношень, надає сенс майбутньому, робить його пасивним або активним, а також реалізує або коректує результати минулого.

"Я - майбутнє" - це система проєктів себе, свого життя, ієрархія цілей, критеріїв успішності та компетентності. Майбутнє мотивує та надає цінності теперішньому, приймає або не приймає минуле [1].

"Я - смисл" містить систему відношень особистісних смислів. Смисл рухається за спіраллю, яка звужується у міру наближення до сутності "Я" та скріплює, зв'язує в єдине ціле усі "Я" особистості.

Кожна особистість - носій смислового світу, частина "Буття", яка вміщує все Буття, це потенційна нескінченність. Процес сутнісного самовизначення уявляється нам як безперервний рух сфери із центром у "Я внутрішнє" та оболонкою "Я зовнішнє" у просторі "не Я". Коли виникають труднощі та перепони "Я" здійснює рефлексивний вихід за власні межі та дивиться на ситуацію з іншої точки простору, часу, "Буття". Відбувається внутрішній діалог "Я" з "Я Іншим". Якщо промінь смислу "Я" перетинається із променем смислу "Буття", починають окреслюватися рубежі сферичного "Я", вершини та падіння особистості. Тільки при світлі є можливість перебудови власних рубежів для набуття нового, збагаченого смислу "Самобуття". Отже, вузлом процесу сутнісного самовизначення є конвергенція смислу "Я" та смислу "Буття".

Поле самовизначення особистості є полем напруги між індивідуальним та суспільно-родовим, між сутністю та існуванням, внутрішнім та зовнішнім, спосіб їх співвідношення є способом реалізації людини у Світі, її духовного становлення як створення смислового простору.

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества - М., 1979. 2. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Социальная психология: Учебник. - К., 1995. 3. Костюк Г.С. К вопросу о психологических закономерностях // Вопр. психологии. - 1955. - №1. 4. Маслоу А. Психология бытия - М., 1997. 5. Менегетти А. Психология жизни. - Спб., 1992. 6. Основы психологии: Учебник / За ред. О.В.Киричука, В.А.Роменца. - К., 1995. 7. Орлов А.Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека // Вопр. психологии. - 1995. - №2. 8. Татенко В.А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психол. журн. - 1995. - Т.16, №3. 9. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: Автореф. дис... д-ра психол. наук. - К., 1992.

The article dwells upon the problem of self-determination of a personality relating to a person's essence as a subject of formation and being in the frames of humanistic psychology. The concept of a human personality and the essence is presented as different (in its nature, origin and functions) psychological instances. There are being revealed the main parameters of individual psychological self-determination space and their functional correlation. The drama of relationships between a human personality and the essence in the process of determination of a self-being and one's life depends upon subjective experience, some firm "I-concept", life prospects and, mainly, upon the convergence of an "I-essence" and the essence of being.